

DOI: 10.33663/0869-2491-2020-31-98-108

УДК 340.1

С. О. СУНЕГІН,

кандидат юридичних наук*

ORCID: 0000-0003-4304-708X

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: СОЦІОНОРМАТИВНИЙ КОНТЕКСТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ

У статті на загальнотеоретичному рівні досліджуються проблемні питання забезпечення ефективності юридичної відповідальності в контексті сучасних ціннісних реалій ліберально-демократичного розвитку. Робиться висновок про неможливість підвищення ефективності функціонування інституту юридичної відповідальності лише правовими засобами в умовах фактичного та всебічного панування в суспільстві матеріальних цінностей над духовними, внаслідок чого у громадян поступово формуються спотворені індивідуальні ціннісні пріоритети та інтереси, спрямовані на отримання особистого задоволення матеріальних потреб та пов'язаних з ними фізично-чуттєвих задовольств. При цьому також зазначається, що забезпечення ефективності функціонування інституту юридичної відповідальності залежить від злагодженого впливу всієї системи соціальних регуляторів на волю та свідомість індивідів, а особливо – права і моралі.

Ключові слова: юридична відповідальність, позитивна юридична відповідальність, негативна юридична відповідальність, право, законодавство, мораль, особистість.

Сунегин С. А. Юридическая ответственность: соционормативный контекст обеспечения эффективности

В статье на общетеоретическом уровне исследуются проблемные вопросы обеспечения эффективности юридической ответственности в контексте современных ценностных реалий либерально-демократического развития. Делается вывод о невозможности повысить эффективность функционирования института юридической ответственности только с помощью правовых средств в условиях фактического и всестороннего господства в обществе материальных ценностей над духовными. Автор исходит из того, что в результате такого господства у граждан постепенно формируются искаженные индивидуальные ценностные приоритеты и интересы, направленные на получение личного удовлетворения материальных нужд и связанных с ними чувственных удовольствий. При этом также указывается, что обеспечение эффективности функционирования института юридической ответственности зависит от слагенного влияния всей системы социальных регуляторов на волю и сознание индивидов, а особенно – права и морали.

Ключевые слова: юридическая ответственность, позитивная юридическая ответственность, негативная юридическая ответственность, право, законодательство, мораль, личность.

Sunegin Sergiy. Legal responsibility: socio-regulatory context for ensuring effectiveness

In the proposed article, the author at a theoretical level explores the problematic issues of ensuring the effectiveness of legal responsibility in the context of the modern value realities of liberal-and-democratic development. As a result of the study, it is concluded that it is impossible to increase the functioning of the institution of legal responsibility only with the help of legal means in the conditions

* Sunegin Sergiy, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)

of actual and comprehensive domination of material values over spiritual values in a society. The author proceeds from the fact that as a result of such domination, citizens gradually form distorted individual value priorities and interests aimed at obtaining personal satisfaction of material needs and related sensual pleasures. It is also indicated that ensuring the effective functioning of the institution of legal responsibility depends on the coordinated influence of the entire system of social regulators on the will and consciousness of individuals, and especially on law and morality.

Key words: legal responsibility, positive legal liability, negative legal liability, law, legislation, morality, personality.

Постановка проблеми. Проблематика забезпечення ефективності функціонування інституту юридичної відповідальності належить до найскладніших у юридичній науці в цілому. Вже багато століть філософи, юристи та інші видатні мислителі пропонують як теоретичні, так і практичні «рецепти» удосконалення механізму дії даного правового інституту, функціонування якого спрямоване на зміцнення законності та правопорядку в державі. Здавалося б, розвиток демократичного урядування, фактично всесвітнє панування ліберально-демократичних ідей над будь-якими іншими концептами та стратегіями суспільно-державного розвитку, стрімкий розвиток науково-технічних досягнень, які дедалі більше полегшують умови життєдіяльності індивідів тощо, повинні були хоча б до певної міри знизити «соціальну напруженість», пов'язану з реальним станом справ у системі координат юридичної відповідальності. Проте мусимо констатувати, що, скоріше, навпаки, в умовах сьогодення з'являється дедалі більше нових проблемних питань практичного застосування інституту юридичної відповідальності в межах відповідної галузі права, про що свідчать як відповідні аналітичні матеріали та узагальнення правозастосовної практики, так і факти, викладені в межах звичайної пресінформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юридична відповідальність у цілому та різноманітні питання забезпечення ефективності її практичного втілення зокрема вже стали предметом осмислення багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, причому як теоретиків та філософів права, так і представників галузевих юридичних наук. Зокрема, серед представників загальнотеоретичної юридичної науки відповідні питання досліджувалися такими вченими, як: В. Бачинін, Ж.-Л. Бержель, С. Бобровник, О. Богініч, М. Вітрук, В. Гришук, Р. Дворкін, Д. Ллойд, Р. Луцький, Г. Мальцев, М. Марченко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, А. Поляков, Т. Тарахонич, Г. Харт, Ю. Шемшученко та ін. Не применшуючи величезної ролі та значення наукового доробку цих і багатьох інших науковців, спробуємо системно осмислити основні причини низької ефективності функціонування інституту юридичної відповідності в умовах демократичного розвитку сучасних держав.

Мета статті. Метою цієї статті є розробка концептуальних положень соціо-нормативного контексту забезпечення ефективності юридичної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Основний виклад даної статті, мабуть, доцільно почати з того беззаперечного та всім добре відомого факту, що юридична відповідальність як правовий феномен є особливим різновидом соціальної відповідальності, яка має метанормативний характер не лише тому, що проявляється в межах відповідних різновидів (наприклад, моральна, релігійна, юридична тощо), а ще й тому, що по суті являє собою основоположний принцип

формування та розвитку будь-якої соціальної взаємодії, зміст якого полягає у необхідності врахування, узгодження або принаймні забезпечення оптимального балансу між різноманітними соціальними інтересами (індивідуальними, груповими та суспільними в цілому) при прийнятті відповідним суб'єктом певних рішень і здійсненні ним своєї поведінки та діяльності. У такий спосіб соціальна відповідальність являє собою якісну характеристику особистості, за допомогою якої вона здатна самостійно співвіднести свій власний вибір у прийнятті певних рішень чи здійсненні відповідних дій з тими чи іншими соціальними нормами й обрати для себе такий варіант з усіх можливих, який би найбільшою мірою забезпечував злагоду та єдність усередині конкретного соціального інституту та суспільства в цілому.

В. Гришук щодо цього зазначає, що «соціальна відповідальність є тим фундаментом, на якому розбудована вся система відносин у суспільстві, і в цьому випадку вона виступає невід'ємним елементом у макросистемі людина – суспільство – держава... Відповідальність як соціальне явище охоплює практично усі без винятку види діяльності як їх якісного показника, тому вимір відповідальності притаманний будь-якому явищу суспільного життя... Соціальна відповідальність має за мету упорядкування, гармонізацію суспільних відносин і забезпечення їхнього поступального та стабільного розвитку»¹.

Безумовно, соціальна відповідальність не обмежується зазначеним внутрішнім аспектом свого прояву, а об'єктивно включає в себе певні зовнішні параметри, на яких здебільшого акцентується увага в науковій літературі та які передбачають оцінку з боку інших суб'єктів відповідних діянь і поведінки індивідів, а в окремих випадках – і їх внутрішніх намірів, мотивів, прагнень, інтересів тощо. У цьому контексті слід звернути увагу на деякі принципово важливі аспекти, а саме:

1) по-перше, внутрішній і зовнішній аспекти (рівні) соціальної відповідальності формують цілісність її буття, єдність елементів її структури, у зв'язку з чим підвищення її рівня, якого прагнуть досягти в будь-якому суспільстві та окремих соціальних інститутах, може бути досягнуто лише у тому випадку, якщо правильно враховані та визначені відповідні передумови її формування в цілому, а також способи та засоби конкретного позитивного впливу на них. При цьому внутрішній аспект такої відповідальності тією чи іншою мірою має місце майже в кожному суспільному відношенні, оскільки він, по суті, є невід'ємним супутником будь-якої усвідомленої, осмисленої діяльності людини. Зовнішнього аспекту такої відповідальності у багатьох випадках може не бути, що може бути зумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Адже соціальна активність індивідів, якою б вона не була (позитивною чи негативною), нерідко не отримує відповідної оцінки інших осіб, не кажучи вже про застосування конкретних заходів такої оцінки;

2) по-друге, внутрішній і зовнішній аспекти соціальної відповідальності є характерними для кожного її різновиду, у тому числі для юридичної відповідальності, хоча їх конкретний прояв у їх межах є різним, оскільки він безпосередньо пов'язаний з сутністю та властивостями як певної сфери відносин, в яких він проявляється, так і зі специфікою різновиду самої відповідальності. У зв'язку з цим, якщо, наприклад, внутрішній рівень соціальної відповідальності має більш гомогенний (однорідний) характер, оскільки його основу завжди становить усвідомлене, осмислене ставлення людини до своєї поведінки та

вчинків незалежно від конкретної сфери її діяльності, то її зовнішній аспект передбачає застосування різних засобів впливу на суб'єкта, вибір яких зумовлюється, серед іншого, об'єктивними засадами функціонування певної нормативної системи (право, мораль, політика тощо);

3) по-третє, внутрішній і зовнішній рівні соціальної відповідальності визначають, відповідно, її позитивний (перспективний) і негативний (ретроспективний) характер або зміст. Адже основу позитивної соціальної відповідальності становить саме внутрішня, особистісна переконаність індивіда у необхідності та доцільності діяти відповідно до соціальних норм, а у випадку їх порушення – усвідомлення необхідності понести за це певні несприятливі наслідки. Негативна форма соціальної відповідальності передбачає зовнішній осуд дій і поведінки суб'єкта, який порушив певні соціальні норми, а також застосування до нього конкретних заходів впливу, спрямованих на його соціальне відновлення та запобігання порушенням відповідних норм у майбутньому.

У зазначеному контексті слід підтримати думку науковців, які звертають увагу на те, що поведінка людини фатально не визначається зовнішніми (природними та соціальними) умовами її життя, оскільки кожна особистість є здатною та реально в змозі обирати певний варіант поведінки в достатньо широких межах, тобто діяти відносно вільно. Здатність людини діяти свідомо, звітувати про свої вчинки та керувати ними, оцінювати їх з точки зору моральних, правових та інших норм співжиття являє собою об'єктивну властивість людської особистості².

Як уже попередньо зазначалося, одним із основних різновидів соціальної відповідальності є юридична відповідальність, сутність і призначення якої безпосередньо взаємопов'язані з природою права як особливої соціонормативної системи, що регулює широке коло важливих суспільних відносин. Юридична відповідальність особистості може виражатися як у сумлінному виконанні юридичних обов'язків, що виходить за межі формального дотримання правових приписів, так і в реакції держави на вчинене особою протиправне діяння та застосування до неї встановлених у законі несприятливих наслідків (стягнення, покарання чи інших обмежень). «Природу юридичної відповідальності, – слушно зазначає В. Гришук, – слід шукати в людині і у її нерозривному зв'язку з суспільним середовищем, яке її оточує. Юридична відповідальність має соціально-комутативну (інтерсуб'єктивну) природу і пов'язана з емоційно-вольовою сферою людини...»³.

У контексті розуміння змісту та функцій інституту юридичної відповідальності важливого значення набуває питання показників його ефективності або дієвості в сучасних демократичних суспільствах, які виражаються у конкретних параметрах правопорядку в суспільстві та свідчать, з одного боку, про відповідне зниження протиправної поведінки та діяльності суб'єктів права, а з другого – про більш якісний рівень правореалізаційної практики загалом, що не обмежується формально визначеним правовим аспектом і передбачає також здійснення певних дій, спрямованих на постійне удосконалення фактичних правовідносин.

Відтак, ефективність юридичної відповідальності необхідно поєднує в собі не лише удосконалення відповідної нормативно-правової бази, на що зазвичай звертається увага в юридичній літературі, а й забезпечення належного впливу на правосвідомість індивідів з метою формування в них відчуття необхідності, корисності, а головне – бажаності правомірної поведінки та діяльності. Іншими

словами, для підвищення ефективності функціонування інституту юридичної відповідальності необхідно застосовувати системний або комплексний підхід, спрямований на формування цілісності людської особистості, у свідомості якої не повинно виникати дисонансів або конфліктів, пов'язаних як з протиріччям ціннісних установок, що завжди покладені в основу будь-якої поведінки та діяльності, так і з невідповідністю між задекларованими добрими намірами та реальними наслідками їх практичного впровадження.

Очевидно, що високий рівень позитивної юридичної відповідальності особистості зводить до мінімуму можливість вчинення нею протиправних діянь, оскільки забезпечує формування у її свідомості стійких переконань у необхідності якомога кращого втілення в життя правових приписів, а також відчуття того, що більш якісна реалізація права сприятиме досягненню загального та особистого блага в їх гармонійному поєднанні. У такий спосіб повною мірою забезпечується превентивна функція юридичної відповідальності, що спрямована на запобігання вчиненню нових правопорушень. При цьому така превенція ґрунтуватиметься не лише на почутті страху бути покараним чи зазнати певних обмежень майнового і немайнового характеру внаслідок вчинення правопорушення або злочину, а на викорінненні зі свідомості особи відповідних деформацій та деструкцій на кшталт нігілізму, нетерпимості, надмірного егоїзму, презиства, спотворених уявлень про засоби нормального улаштування особистого та суспільного життя тощо. Однак чи можна досягти такої повноцінної превенції неправомірної поведінки лише за допомогою використання правових засобів впливу на волю та свідомість особистості, зокрема, шляхом підвищення міри юридичної відповідальності за вчинене протиправне діяння?

На жаль, але в сучасному політико-правовому дискурсі поширеною є думка, що основним засобом протидії протиправній поведінці, у тому числі злочинам, є належним чином оформлена правова регламентація відповідних правовідносин. Зокрема, в українському суспільстві вже традиційними стали постійні внесення змін і доповнень до актів законодавства, спрямовані на посилення юридичної відповідальності за відповідні проступки і злочини, а також на удосконалення процедурних аспектів притягнення винних осіб до такої відповідальності. Особливо яскраво це можна помітити на прикладі удосконалення вітчизняного законодавства у сфері запобігання корупції, яке щороку піддається численним змінам і уточненням. Однак, незважаючи на таке правове удосконалення, рівень корупції в сучасній Україні не зменшується, що підтверджується, серед іншого, даними деяких соціологічних досліджень⁴. У зв'язку з цим спробуємо замислитися над причинами цього прикрого факту та сформулювати на цій основі відповідні рекомендації щодо конструктивних шляхів зміцнення правопорядку в Україні.

Почнемо, мабуть, з того, що замислимося над такими взаємопов'язаними питаннями: чому особа діє протиправно? Які причини або обставини змушують індивідів діяти всупереч змісту правових норм? Що є основою неправомірних вчинків суб'єкта? Безумовно, однозначної відповіді на ці питання бути не може, оскільки на той чи інший характер поведінки суб'єкта, у тому числі протиправної, завжди впливає низка об'єктивних і суб'єктивних чинників, чимало з яких безпосередньо можуть не усвідомлюватися ним. Водночас з урахуванням відповідного теоретичного та емпіричного матеріалу, на нашу думку, цілком можливо визначити принаймні деякі загальні передумови формування

протиправної поведінки особистості та її подальшої практичної реалізації.

У цьому контексті насамперед зауважимо, що будь-яка особистість формує свою поведінку виходячи з усвідомлення важливості для неї тих чи інших соціальних цінностей. Адже цінності покладаються в основу мотивації людських вчинків, оскільки саме вони виступають спонукальним елементом тих чи інших людських дій. При цьому як цінності для особистості можуть виступати найрізноманітніші явища, предмети, речі та їх властивості тощо, які пов'язані зі сферою соціального буття людини та мають для неї певне значення не лише в силу факту їх об'єктивного існування незалежно від їх особистісного сприйняття чи заперечення, а й їх суб'єктивної оцінки, яка виражає важливість відповідної цінності для конкретної людини.

Звертаючи увагу на реалії сьогодення, неважко помітити, що домінантними цінностями в сучасних демократичних суспільствах є різноманітні матеріальні цінності, які мають економічний (вартісний) зміст і слугують засобом отримання фізично-чуттєвих задовolenь. При цьому йдеться насамперед про такі взаємопов'язані матеріальні цінності, як матеріальний достаток або багатство, приватна власність, майно, гроші, різноманітні технічні пристрої та винаходи, споживання, розваги і задовolenня, кар'єра тощо. Слід звернути увагу, що поширені в сучасному демократичному суспільстві ідеали та нематеріальні цінності, чинямо з яких покладені в основу формування та розвитку правової, соціальної держави (наприклад, свобода, рівність, справедливість, гуманізм тощо), розглядаються як такі, що повинні слугувати досягненню єдиної мети – сприяти примноженню матеріального достатку. Адже будь-який соціальний прогрес у нинішніх реаліях вимірюється лише відповідними економічними параметрами або принаймні пов'язаний з ними. У зв'язку з цим сучасний політико-правовий дискурс констатує пріоритетність таких людських якостей, як, наприклад, креативність, системне та критичне мислення, здатність досягати конкретного результату, високі комунікативні здібності, цілеспрямованість, наполегливість, емоційна стійкість, самоповага, відкритість до новацій тощо. Саме ці якості проголошуються такими, що мають першочергове значення для забезпечення прогресу людства в майбутньому. Інші ж не менш важливі людські якості, серед яких, наприклад, чесність, порядність, добросовісність, вихованість, щирість, довірливість, вірність, тактовність, скромність тощо, не мають самостійного значення та в багатьох випадках визнаються, так би мовити, «пережитком» минулого, який гальмує сучасні прогресивні інновації.

З огляду на це виникає логічне питання: чи можливо в таких реаліях сформувати відповідальну особистість, яка здатна повною мірою чи принаймні належним чином порівнювати свої бажання та інтереси не лише з прагненнями інших людей, а й, що не менш важливо, з їх значенням для досягнення певного загального блага, не пов'язаного з підвищенням особистого матеріального добробуту? Очевидно, що відповідь на це питання в умовах панування сучасної ціннісної матриці соціального розвитку, позбавленої зв'язку з її моральним обґрунтуванням за допомогою відповідних моральних констант ідеального зразка, може бути лише негативною.

Як, наприклад, у нормативно-ціннісній системі координат сучасного ліберально-демократичного суспільства, яка дедалі більше стверджується на глобальному рівні та культивує безапеляційний примат індивідуалізму, проголошуючи

особисту матеріальну користь і задоволення основною рушійною силою соціального прогресу, можна говорити, зокрема, про реальність зміцнення сім'ї як соціального інституту, про побудову сімейних відносин на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки, про виховання громадян у дусі поваги до прав, честі та гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством, про зміцнення навчальної та трудової дисципліни, про соціальну спрямованість суспільного виробництва тощо?

На жаль, але історичний досвід вже неодноразово переконливо доводив відсутність необхідного взаємозв'язку між економічно мотивованим індивідом, пріоритетом якого є особисте збагачення, та розвитком соціальних інститутів, удосконаленням суспільно виробничих сил, а відтак – більш високим ступенем прогресу суспільства загалом. Пріоритет економічних мотивацій людини над морально-духовною системою координат її повноцінного буття і розвитку, незалежно від різновиду або типу пануючої в суспільстві та державі економічної системи, рано чи пізно, але завжди призведе до криміналізації фактично всіх сфер та галузей життя. Численні приклади взаємозв'язку особистих надприбутків та незаконних способів їх отримання, які призводять до соціального розграбування більшості громадян держави, є яскравим підтвердженням зазначеної думки, яку не потрібно вкотре доводити.

Відтак, цілком закономірним наслідком функціонування такої спотвореної системи цінностей, які супроводжують сучасний демократичний розвиток та в якій майже на всіх інформаційно-комунікативних рівнях культивуються цінності необмеженого матеріального споживання, є значне поширення так званої соціальної аномії, ціннісного релятивізму, моральної безхребетності та безвідповідальності, різноманітних маніпуляцій свідомістю людей тощо. Адже в цих умовах фактично відбувається штучна підміна справжньої ієрархії цінностей, спрямованої на забезпечення стабільного і довготривалого відтворення людського роду та його оптимального поступального розвитку, позбавленого принаймні значних соціальних та інших катаклізмів. У науковій літературі щодо цього приводу слушно зазначається, що саме «духовний світ людини та пов'язані з ним морально-ціннісні орієнтації – це та першооснова, яка протягом всього життя визначає осмислення дійсності, допомагає вирішенню смисложиттєвих питань, досягнення яких сприяє духовному піднесенню особистості, підвищенню моральної культури та, відповідно, формуванню належного рівня соціальної відповідальності»⁵.

У зазначеному контексті необхідно звернути увагу також на те, що закріплення у законодавстві та насамперед на конституційному рівні системи моральних і правових цінностей, спрямованих на забезпечення гармонійного поєднання індивідуальних і колективних інтересів та пріоритету морально-духовної мотивації людської поведінки над її матеріальними прагненнями, ще не означає, що відповідні ціннісні ідеали набудуть статусу внутрішньо усвідомлених особистих переконань для кожної людини, яких вона завжди повинна дотримуватися. Останнє пов'язано, зокрема, з тим, що мораль як необхідний соціальний регулятор у кожному суспільстві пред'являє до кожного індивіда значно більші вимоги, ніж право. Провідні українські науковці, зокрема Н. Оніщенко, у зв'язку з цим справедливо наголошують, що «право, закріплене в правових нормах, не може примусити людину бути чесною, порядною,

справедливою, ввічливою, чемною, принциповою, а мораль як внутрішній регулятор закликає, вимагає і спонукає до цього»⁶.

Так, право, навіть природне, об'єктивно не в змозі належним чином пояснити людині, чому вона повинна сумлінно виконувати свої обов'язки незалежно від їх конкретного різновиду, чому вона повинна прагнути завжди говорити правду, чому вона повинна на конкретних справах, а не словах, поважати своїх батьків, так само як історичну традицію свого народу, чому вона повинна робити добрі справи, що є реальним свідченням її співпереживання іншим людям, які потрапили у складні життєві обставини, чому вона, врешті-решт, повинна називати речі своїми іменами, а не маніпулювати справжнім змістом понять і категорій, який протягом історичного розвитку неодноразово доводив свою актуальність та корисну спрямованість у суспільному поступі.

Право, який би моральний зміст не вкладали у його розуміння та зміст, завжди залишатиметься зовнішнім соціальним регулятором по відношенню до людини, у зв'язку з чим його вимогам потрібно навчати особистість на певному етапі її виховання та соціалізації. Повною мірою це стосується і теорії природного права, розуміння змісту якого також безпосередньо залежить від відповідного доктринального обґрунтування, якому навчають юристів та представників деяких інших професій. Однак навряд чи слід вкотре доводити, що не кожний громадянин відповість на питання про зміст тих чи інших концепцій природного права та ті конкретні вимоги, які покладені в основу засадничих категорій природного права, зокрема, таких, як верховенство права, рівність, справедливість, свобода тощо. Незважаючи на те, що моральні норми і принципи людського співжиття також виховуються та засвоюються людиною у процесі її взаємодії з іншими суб'єктами, у тому числі під час навчання у відповідних закладах освіти, мораль є іманентно властивою людській свідомості, невід'ємним атрибутом психічного життя особи з моменту її народження, що виражається у апіорній здатності людини відчувати та усвідомлювати дихотомію добра і зла як основних категорій об'єктивної моралі, навіть в умовах майже повної відсутності виховання відповідних моральних якостей.

Р. Апресян у зазначеному контексті слушно зауважує: «Хоча філософи і стверджують, що моральні судження та рішення опосередковані розумом, свідомістю, почуттям відповідальності, – в індивідуальному досвіді мораль дається як би безпосередньо, вона не вимагає роздумів, спеціальних рішень, вона немовби відома з самого початку, майже від народження; вона дримає в людині і прокидається у потрібний момент»⁷. Категоричніше у цьому сенсі висловлюються окремі західні дослідники, які зазначають, що люди «володіють вродженою схильністю розглядати певний образ дій як справедливий, а інший образ – як несправедливий та шкідливий. Це якості, які є заданими в людях біологічно. Але оскільки люди наділені цієї схильністю, то все, що вони роблять, є функцією цієї схильності поряд з іншими чинниками, а потім і результатом того чи іншого вільного усвідомленого вибору»⁸.

Таким чином, забезпечення ефективності функціонування інституту юридичної відповідальності залежить від злагодженого впливу всієї системи соціальних регуляторів на волю та свідомість індивідів, а особливо – права і моралі, завдяки узгодженій дії яких досягається значно вищий ступінь внутрішнього усвідомлення та переконання не лише в необхідності дотримання

правових заборон, а й виходу за межі суто формальної реалізації правових приписів у цілому та надання їй більш сумлінного, добросовісного характеру, що виражається у якіснішому кінцевому результаті правомірних діянь.

Висновки. З огляду на наведене можемо підсумувати таке:

1. Проблема підвищення ефективності функціонування інституту юридичної відповідальності має метанормативний характер, оскільки її вирішення виходить за межі можливостей права як особливої соціонормативної системи і безпосередньо залежить від узгодженої дії всіх соціальних регуляторів, сформованих у межах соціокультурної традиції певного народу. Незважаючи на те, що юридична відповідальність має правовий характер та у позитивному і негативному аспектах завжди пов'язана з реалізацією конкретних правових приписів, її суб'єктивну основу становить індивідуальна воля та свідомість, належного впливу на яку неможливо досягти поза контекстом високого рівня суспільного авторитету традиційних моральних принципів і норм, які протягом тривалої історії людства постійно підтверджували своє визначальне та першочергове значення для забезпечення будь-яких соціальних перетворень.

2. Ефективність юридичної відповідальності об'єктивно не може бути досягнута лише шляхом забезпечення якісного правового впливу на її негативну форму реалізації, оскільки установка особи на правомірну поведінку, а також стабільність або стійкість останньої незалежно поза контекстом зовнішніх умов чи обставин, передбачає наявність внутрішньо усвідомленої переконаності суб'єкта у необхідності, доцільності та корисності реалізації правових приписів. Основу такої внутрішньої переконаності становить насамперед особисте почуття поваги до права як соціального регулятора, здатного корисно та результативно впливати на багатоманітні суспільні відносини, а однією з необхідних передумов її забезпечення є реальне панування в суспільстві та державі системи взаємопов'язаних морально-правових цінностей, ретрансляція яких повинна підтримуватися на всіх рівнях інформаційно-комунікативних зв'язків.

3. Неправомірна поведінка та діяльність суб'єкта завжди є наслідком низького рівня його позитивної юридичної відповідальності, зневажливого ставлення до конкретних правових норм та права загалом. При цьому удосконалення позитивної форми юридичної відповідальності засновується не стільки на праві, скільки на високому рівні моральної свідомості особи та морального «клімату» в суспільстві. Звідси впливає реальна неможливість підвищити ефективність інституту юридичної відповідальності в державі в умовах девальвації значення моральної регуляції волі, свідомості та відносин у суспільстві.

4. Підвищення ефективності функціонування інституту юридичної відповідальності в сучасних демократичних реаліях вимагає формування та забезпечення реальної соціальної дії системи морально-правових цінностей, необхідність, корисність і першочергове значення яких неодноразово доводилося на багатьох історичних прикладах. При цьому потрібно враховувати, що формування такої системи цінностей – це складний і довготривалий процес, на динаміку якого справляє вплив чимало взаємопов'язаних і взаємозумовлених чинників, зокрема, певна історична традиція, особливості народного менталітету, культура і мистецтво як один із способів сприйняття та пізнання навколишнього світу, суспільна ідеологія, сімейне виховання, діяльність відповідних соціальних інститутів тощо. Саме тому спроби встановлення такої системи

цінностей лише за допомогою відповідних владних і правових засобів не можуть дати позитивних результатів, а скоріше навпаки, сприятимуть зростанню соціальної аномії в суспільстві.

1. Гришук В. К. Соціальна відповідальність: навч. посіб. Львів. Львівськ. держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 6, 47, 52. 2. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Норма, 2009. С. 19. 3. Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Хмельницький: Хмельницьк. ун-т управління та права, 2013. С. 323. 4. Оцінка проблематики корупції в громадській думці / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL : <https://dif.org.ua/article/otsinka-problematiki-koruptsii-v-gromads>. (дата звернення : 18.12.2019). 5. Гусак К. Етико-світоглядні засади освіти як умова розвитку соціальної відповідальності. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2013. № 2. С. 46. 6. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : монографія / кол. авторів ; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2009. С. 14. 7. Апресян Р. Г. Идея морали и базовые нормативно-этические программы : монография. Москва : Ин-т философии РАН, 1995. С. 33. 8. Рьюз М., Уилсон Э. Дарвинизм и этика. *Вопросы философии*. 1987. № 1. С. 107.

References

1. Hryshchuk V. K. Sotsialna vidpovidalnist: navchalnyi posibnyk. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2012. S. 6, 47, 52. (ukr.) 2. Vitruk N. V. Obshchaya teoriya yuridicheskoy otvetstvennosti. 2-e izd., ispr. i dop. Moskva : Norma, 2009. S. 19. (rus.) 3. Hryshchuk V. K. Filosofske-pravove rozuminnia vidpovidalnosti liudyny: monohrafiya. 2-he vyd., pererobl. i dopovn. Khmelnytskyi : Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava, 2013. S. 323. (ukr.) 4. Otsinka problematyky koruptsii v hromadskii dumtsi / Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva. URL : <https://dif.org.ua/article/otsinka-problematiki-koruptsii-v-gromads>. (data zvernennia : 18.12.2019). (ukr.) 5. Husak K. Etyko-svitohliadni zasady osvity yak umova rozvytku sotsialnoi vidpovidalnosti. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut»*. *Filosofia. Psykholohiia. Pedahohika*. 2013. № 2. S. 46. (ukr.) 6. Instytut yurydychnoi vidpovidalnosti u demokratychnykh pravovykh systemakh: monohrafiia / kol. avtoriv ; za zah. red. N.M. Onishchenko. Kyiv : Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 2009. S. 14. (ukr.) 7. Apresyan R. G. Ideya morali i bazovye normativno-eticheskie programmy: monografiya. Moskva : Institut filosofii RAN, 1995. S. 33. (rus.) 8. R'yuz M., Uilson E. Darvinizm i etika. *Voprosy filosofii*. 1987. № 1. S. 107. (rus).

Sunegin Sergiy. Legal responsibility: socio-regulatory context for ensuring effectiveness.

Introduction. In the proposed article, the author at a theoretical level explores the problematic issues of ensuring the effectiveness of legal responsibility in the context of the modern value realities of liberal-and-democratic development.

The aim of the article. The purpose of this article is to develop conceptual provisions of the social-and- normative context for ensuring the effectiveness of legal liability.

Results. The problem of increasing the efficiency of functioning of the institution of legal responsibility is metanormative, because its solution goes beyond the possibilities of law as a special socio-normative system and depends directly on the concerted action of all social regulators, formed within the socio-cultural tradition of a particular nation and people. Although legal liability has lawful nature in both, positive and negative aspects, it is always linked to the realization of specific legal requirements, its subjective basis is the individual will and consciousness, the proper influence of which cannot be attained beyond the context of the high level of public authority of traditional

moral principles and norms, which throughout the long history of mankind have constantly confirmed their decisive and paramount importance for ensuring any social transformation.

The effectiveness of legal liability cannot be objectively achieved solely by ensuring a qualitative legal impact on its negative form of implementation, because setting a person up for legitimate behavior, as well as the stability of the latter, regardless of the specific external conditions or circumstances, presupposes the presence of an internal conscious conviction of the subject in the necessity, expediency and usefulness of the realization of legal norms. The basis of such inner conviction is, first and foremost, a personal sense of respect for the law as a social regulator, capable of useful and effective influence on multifaceted social relations, and one of the necessary preconditions for its securing is the real domination in the society and the state of the system of interconnected moral-and-law values, the relaying of which must be maintained at all levels of informative-and-communicative connections.

A person's unlawful behavior and activities are always the result of a low level of positive legal liability, a disrespectful attitude to specific legal rules and law in general. At the same time, the improvement of the positive form of legal liability is based not so much on law, but on a high level of moral consciousness of the individual and moral «climate» in society. From this follows the real impossibility to increase the effectiveness of the institution of legal responsibility in state in the context of devaluation of the importance of moral regulation of will, consciousness and relations in society.

Conclusions. *Improving the functioning of the institution of legal responsibility in modern democratic realities requires the formation and maintenance of real social action of the system of moral-and-law values, the necessity, usefulness and priority of which has been repeatedly demonstrated in many historical examples. It should be borne in mind that the formation of such a value system is a complex and long-lasting process that is influenced by many interrelated and interdependent factors, in particular, a certain historical tradition, peculiarities of folk mentality, culture and art as one of the ways of perception and cognition of the surrounding world, social ideology, family education and other social institutions, etc. That is why attempts to establish such a system of values only with the help of appropriate power and legal means cannot produce positive results, but on the contrary, will contribute to the growth of social anomie in society.*

Key words: *legal responsibility, positive legal liability, negative legal liability, law, legislation, morality, personality.*

DOI: 10.33663/0869-2491-2020-31-108-119

УДК 342.71

І. Д. СОФІНСЬКА,
доктор юридичних наук, доцент*

ORCID 0000-0002-3853-7626

НОРДИЧНА САГА ПРО ГРОМАДЯНСТВО (ПРАВОВІ ЗАУВАГИ)

Траєкторія еволюції політико-правового конструкту громадянства спрямована у міжнародних наукових колах на переосмислення фундаментальних антропологічних і аксіологічних констант та їхнє законодавче регламентування, враховуючи людиноцентризм, ефективне поєднання гарантування прав людини та забезпечення національної безпеки, збереження національних цінностей та ідентичності.

Ключові слова: *громадянство, право на громадянство, натуралізація, нордичні держави, подвійне громадянство, партисипативна демократія.*

* **Sofinska Iryna**, Doctor of Juridical Sciences, Docent

© І. Д. Софінська, 2020